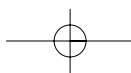
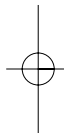
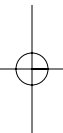

Het einde van de psychotherapie

Paul Verhaeghe

*Het einde van
de psychotherapie*

2009

DE BEZIGE BIJ
AMSTERDAM

Copyright © 2009 Paul Verhaeghe
Omslagontwerp Studio Jan de Boer
Omslagillustratie Getty Images/ John Kelly
Vormgeving binnenwerk Ceevan Wee, Amsterdam
Druk Bariet, Ruinen
ISBN 978 90 234 4202 82
NUR 770

www.debezigebij.nl

Inhoud

Inleiding 7

1. Identiteit in tijden van eenzaamheid 11
2. Het tijdperk der onschuldigen 40
3. Geestdrift voor het lichaam en omgekeerd 70
4. Nieuwe patiënten, oude therapeuten 97
5. Betere diagnoses, betere behandelingen? 116
6. What doesn't work for whom 142
7. Hoogmoed komt voor de val 160
8. Nieuwe patiënten, nieuwe therapeuten 195

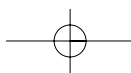
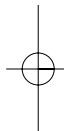
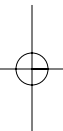
Besluit: beknopte beschouwing over exactheid 219

Woord van dank 227

Bibliografie 229

Noten 239

Register 247

Inleiding

Psychotherapie zoals wij die vandaag kennen, is een product van de woelige jaren zestig, toen een aantal democratiseringsbewegingen de autoriteit op allerlei terreinen ter discussie stelden. Seksuele revolutie, antipsychiatrie, bevrijdingstheologie, antiautoritaire opvoeding gingen hand in hand de gevestigde waarden te lijf. Straten werden opgebroken, fabrieken bezet en universiteiten dienden uitsluitend nog als een forum voor niet-aflatende discussies over hoe de nieuwe mens eruit kon zien. 'De verbeelding aan de macht!' was een vaak gehoorde slogan.

Revoluties hebben evenwel een vervelend kenmerk: hun etymologie getrouw ('omwenteling') keren ze heel vaak terug naar wat ze oorspronkelijk bestreden. Nogal wat linkse rakkers van toen zijn vandaag vooral bezorgd om hun aandelenkoersen, en hun onder-tussen volwassen kinderen zijn vast van plan hun eigen kind veel en veel strenger op te voeden. De bevrijdingstheologie heeft een ultra-conservatieve Johannes Paulus II en Ratzinger opgeleverd, de antipsychiatrie een stigmatiserende wijze van diagnosticeren (*Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*) in combinatie met een nooit geziene toename in het slikken van pillen. Op het vlak van pedagogiek is het nog even wachten en we kunnen de nieuwe preutsheid en bijbehorende opvoeding tegemoet zien. De eerste jeugdgevangenissen zijn al geopend en op het ogenblik dat ik dit schrijf, worden de Walletjes in Amsterdam opgeruimd om

plaats te maken voor peperdure modeboetieks, terwijl in Antwerpen de fenomenale feminatheek van Louis Paul Boon op aandringen van een geringbaarde mandataris niet tentoongesteld mag worden.

In dit boek concentreer ik mij op de teloorgang, ja, zelfs de eventuele verdwijning van de psychotherapie, die natuurlijk niet los gezien kan worden van de andere zojuist genoemde revoluties. De antipsychiatrie was een onderdeel van een ruimere maatschappelijke beweging, gericht tegen het patriarchaat. De geneesheer-psychiater, de 'chef de clinique' die aan het hoofd stond van negentiende-eeuwse instellingen was voor de antipsychiatrie de kop van jut. Hij symboliseerde de botte macht waar men zich ook in bredere maatschappelijke zin tegen verzette. De verwijten waren niet gering, en het gevecht werd bovendien op het publieke forum gevoerd, in de algemene pers, de filmwereld en boeken die ook een lekenpubliek bereikten. *Family Life* van Ken Loach en *One Flew Over the Cuckoo's Nest* van Milos Forman bleven op het netvlies van een generatie gebrand, Foudraïnes *Wie is van hout...* bereikte een duizelingwekkende oplage. Recentelijk kregen we nog een mooi beeld van deze bewogen periode in Marco Giordana's *La meglio gioventù*.

Kort samengevat luidde de kritiek als volgt. Psychiatrische diagnose is niet wetenschappelijk, de behandeling is dat al evenmin. Psychiatrische ziektes bestaan niet als ziektes, het zijn algemeen menselijke problemen. De behandeling, met medicijnen, elektroshock en opsluiting, komt neer op het ongenueanceerd uitoefenen van macht, en dit ter bevestiging van de bestaande orde. De voorgestelde alternatieve remedie was simpel: de mens is een product van zijn milieu en dat geldt a fortiori voor psychische problemen. Psychotherapie in een vertrouwensvolle omgeving met een begrijpende therapeut zal veel betere resultaten opleveren dan een gedwongen verblijf in een instelling waar de mens verplicht wordt zich als patiënt te gedragen en waar hij een onpersoonlijke behandeling ondergaat via pillen of, erger nog, elektroshock en lobotomie (het onherstelbaar doorsnijden van hersenverbindingen).

De discussie werd zowel op straat als binnen de universiteit ge-

voerd. Auteurs zoals Michel Foucault en Thomas Szasz toonden via degelijk onderbouwd historisch onderzoek hoe de psychiatrie begrepen kon worden als een instrument ter bescherming van de gevestigde orde en ter uitsluiting van iedereen die deze laatste bedreigde.¹ Een aantal geruchtmakende studies bewees dat psychiaters niet eens in staat waren onderscheid te maken tussen normale mensen en hun patiënten.

De antipsychiatrie koos resoluut voor andere oplossingen. Vanaf de jaren zeventig worden psychiatrische instellingen in het beste geval opengegooid, in meer naïeve gevallen gewoonweg opgedoekt. Diagnostisch-medische labels ('de' schizofreen) worden radicaal afgewezen; in plaats daarvan heeft men het over existentiële problemen, over een 'authentic self' tegenover een 'false self', over de effecten van frustratie en seksuele onderdrukking. Psychoanalyse – nochtans de moeder van alle psychotherapieën – ligt zwaar onder vuur, wegens haar vermenging met het medische establishment en haar elitair karakter. Therapeutische gemeenschappen schieten als paddenstoelen uit de grond, samen met allerlei praatgroepen. Praten is in: gooi het in de groep, uit jezelf, ontdek je karma. Aan de universiteiten ontstaan nieuwe richtingen: klinische psychologie, sociale agogiek, seksuologie, communicatiewetenschappen, enzovoort, waarbinnen humanistische en existentiële psychotherapieën onderwezen worden (*counseling*). Voor de durvers waren er gestalttherapie, *encounter groups* en *sensitivity trainings*, liefst in weekendvorm, dit teneinde ook de seksuele revolutie te bevorderen. Het doel was niets minder dan het creëren van een nieuw maatschappelijk model waarin elke vorm van onderdrukking – die van kinderen door ouders, van vrouwen door de man, van werknemers door de baas, van gelovigen door de kerk, enzovoort – vervangen wordt door een egalitaire verhouding.

Een eerste generatie moderne psychotherapeuten krijgt daar haar vorming, buiten het medische establishment en binnen de spectaculair groeiende menswetenschappen. Het algemene enthousiasme vormt een compensatie voor het amateurisme. Er worden Centra voor Geestelijke Gezondheidszorg opgericht, waar

mensen nagenoeg gratis een psychotherapeut kunnen raadplegen. Het woord 'patiënt' wordt verboden, het moet 'cliënt' zijn, en therapeuten gaan samen met hun cliënten op groepsweekend, van *re-birthing* en *rolfing* tot bio-energetica. Medicatie is out, wat niet betet dat er met allerlei andere, vermeend geestverruimende middelen geëxperimenteerd wordt. De overtuiging dat de mens maakbaar is, dat 'nurture' (opvoeding) een totaal overwicht heeft op 'nature' (erfelijkheid), schept torenhoge verwachtingen. Gender (het gevoel tot een bepaalde seksuele groep te behoren, bijvoorbeeld die van de heteroseksuele mannen) is alleen maar een sociale constructie. Een baby die bij een uit de hand gelopen besnijdenis zijn piemeltje verliest, kan perfect opgevoed worden tot een meisje.² Schizofrenie is een medische en dus foutieve benaming voor een beschadigd 'zelf' ten gevolge van 'schizofrenogene' (schizofrenie veroorzakende) ouders en zal – mits geplaatst in de juiste omgeving – verdwijnen en plaatsmaken voor een autonoom individu. *Ik heb je nooit een rozen-tuin beloofd* van Hannah Green wordt een bestseller en levert het bewijs dat schizofrenie te genezen is, terwijl Sechehayé in haar boek *Terug naar het nulpunt. Symbolische realisatie als geneeswijze voor de schizofreen* meteen de weg aangeeft: psychotherapie dient een foutief gelopen opvoeding binnen een foute omgeving te corrigeren door als het ware 'alles' symbolisch over te doen.³

Vandaag is daar nog nauwelijks iets van over. Integendeel. Het als meisje opgevoede jongetje van Money pleegde zelfmoord in 2004.⁴ Schizofrene patiënten krijgen nu meer medicijnen dan ooit tevoren en het geven van elektroshocks aan depressieve patiënten roept weinig tot geen weerstanden meer op. Het aantal gedwongen opnames in zowel de Nederlandse als de Belgische psychiatrie is de laatste jaren spectaculair toegenomen. Alle menselijke problemen worden verondersteld een neurologisch-genetische basis te hebben, en nogal wat psychologen en psychiaters belijden dit credo openlijk. Psychotherapie heeft afgedaan.

Waar is het verkeerd gelopen?

I.

Identiteit in tijden van eenzaamheid

Om de zoveel millennia doet zich een fundamentele verandering voor in onze levenswijze. De overgang van jager- en verzamelaarsgroepen naar een sedentaire landbouwmaatschappij was daarvan de belangrijkste, gevolgd door de industriële revolutie. De digitalisering van de afgelopen decennia vormt een voorlopig hoogtepunt van die aanvankelijk puur mechanische revolutie. De effecten daarvan op informatiedoorstroming, onderwijs, gezondheid, productiemogelijkheden en globalisering, samen met de bijbehorende exponentiële versnelling, zijn niet te overschatten. We zijn ongeveer overal op ieder ogenblik bereikbaar. We kunnen ongeveer alle informatie op ons scherm tevoorschijn klikken. Kwaliteitsonderwijs is ruim toegankelijk, zowel voor mannen als voor vrouwen. We zijn nog nooit zo lang zo gezond geweest. In dat koele, objectieve licht is de balans globaal positief, zij het dan vooral voor wat genoegzaam 'het Westen' heet, en met een beperkte ecologische geldigheidsduur.

Al vanaf het begin van het industriële tijdperk bestond ook aandacht voor de psychologische effecten. De bespiegelingen in de romans van Sándor Márai over de invloed van de moderne maatschappij op het individu zijn zo actueel dat veel van zijn lezers nauwelijks beseffen dat hij ze meer dan een halve eeuw geleden schreef. Recentelijk werden deze effecten hervertaald in een paradoxale vaststelling: de eerste generaties die nooit honger, laat staan

oorlog gekend hebben en een ongekend welvaartsniveau genieten, zijn ook die met de meeste depressies en het hoogste zelfmoordcijfer. Deze paradox is op zijn zachtst uitgedrukt zorgwekkend en toont dat de intieme noden van de mens niet beantwoord worden door een overvloedsmaatschappij. De veelheid van verklaringen voor die stortvloed van depressies en zelfs zelfdoding illustreert vooral dat er geen duidelijke verklaring is. In het verlengde van Freuds monografie over depressie waar hij onder andere een verband legt met rouw en verlies, kan een deel van de uitleg gezocht worden in de identiteit. Beter gezegd, in de ondermijning ervan.⁵

Niet eens zo lang geleden was identiteit vanzelfsprekend, en binnen ons vakgebied nauwelijks een concept, laat staan een probleem.⁶ Als ze al bestudeerd werd, lag het accent meestal op de structuur ervan, vaak in combinatie met ontwikkelingspsychologische aspecten. Dit is nu niet langer het geval, eerder integraal. Identiteit zorgt voor de nodige moeilijkheden, wat bijvoorbeeld tot uitdrukking komt in de alomtegenwoordige persoonlijkheidsstoornissen. Alvorens daarop door te gaan, moet ik eerst een misverstand uit de weg ruimen. De wijze waarop we identiteit nu bijna automatisch begrijpen, is niet alleen verkeerd, het draagt zelfs bij tot de problemen die we ermee hebben.

Identiteit verwijst vandaag naar een verondersteld uniek ik of ego, hetzij als de 'god in 't diepst van mijn gedachten', hetzij als 'verlaten door God en klein Pierke', en in beide gevallen los van alle andere ikken. Naar mijn gevoel drukt dit vooral de teloorgang van de identiteit uit, voortvloeiend uit een isolement dat elk ik op zichzelf terugwerpt, met een knagend verlies aan zekerheid en veiligheid tot gevolg. Dit vindt een perfecte illustratie in de manier waarop hulpverleners nu moeten denken over afwijkingen: het gaat telkens over een 'iets' dat bovendien beperkt blijft tot 'iemand'. Een kind 'heeft' een leerstoornis – de ruimere context en de plaats van die leerstoornis binnen de subjectieve beleving van dat kind komen niet ter sprake. Trudy Dehue uit dezelfde kritiek ten aanzien van depressie, meer bepaald de impliciete aanname dat het te diagnosticeren en behandelen probleem (depressie, maar ook schizofrenie, ADHD,

enzovoort) 'geen probleem-in-context is, maar louter huist in het individu dat eronder lijdt'. Een meer literaire uitdrukking vind ik bij Darian Leader, die beschrijft hoe een depressieve patiënte zichzelf herkent in de pillen die ze moet slikken: elk pilletje zit afzonderlijk opgesloten in een doordrukverpakking zonder kans op contact met de andere.⁷

Andermaal komt de etymologie ons te hulp, en maakt zij duidelijk welke historische verschuiving er schuilt in die opvatting die ons terugwerpt op onszelf. Etymologisch gesproken verwijst identiteit naar het geruststellende gevoel deel uit te maken van een groep waaraan men min of meer identiek is – het Latijnse *identitas* betekent 'gelijkheid'. Bovendien behoren we steeds tot meerdere groepen, die onderling verbonden zijn en toch elk op zich bestaan op grond van een zekere gemeenschappelijkheid: gender, familie, beroep, dorp, staat... Deze krijgen letterlijk een gemeenschappelijke noemer, vaak samengebald in een eigennaam. Zo verwijst de familienaam naar de familiegroep, met in het kielzog daarvan vaak de naam van het dorp of de stad, ruimer, de natie vanwaar men afkomstig is. Het is dit geheel van symbolische definiëringen die de Franse psychoanalyticus Jacques Lacan samenvat in zijn begrip 'de Ander'.* Voor hem is de Ander niet alleen de concrete andere, maar ook het geheel van de symbolische definiëringen en identiteiten die hij belichaamt en uitdraagt. Dit is belangrijk, omdat het toelaat een al te scherpe opdeling tussen bijvoorbeeld ouders, sociale klasse en cultuur te doorbreken. Ouders behoren tot bepaalde groepen en zullen bijgevolg de kenmerken van die groepen dragen en doorgeven. Omgekeerd zullen wijzigingen in de groep stevast effect hebben op de ouders.

Door middel van deze verschillende groepen dragen wij meerdere identiteiten met ons mee. Juist op grond daarvan weten we wie

* In onze tekst zullen wij 'de ander' met kleine letter gebruiken als het accent ligt op een concrete figuur (meestal de ouder), en 'de Ander' met hoofdletter wanneer het accent meer op de definiëringen vanuit het Symbolische ligt.

we zijn en ontstaat er stabiliteit en continuïteit. Duurzaamheid ligt verankerd in een geschiedenis, van het familieverhaal tot de geschiedenis van een natie, volk, beroepsgroep... Ik ben iemand omdat ik behoor tot een herkenbare groep van iemanden die door de tijd heen hun sporen nalieten, als voorgebaande stappen die mij de weg wijzen. Bovendien bevat elke groep op grond van zijn geschiedenis een aantal normen en waarden waaraan het individu moet beantwoorden als het die identiteit wil dragen.

Dit brengt ons bij het tweede fundamentele belang van groepen, naast het bieden van identiteit: via de Ander verwerven we wat in de psychologie affectregulering heet (hoe ga ik om met angst, met woe-de, met verdriet?), samen met zinverlening (wat is er écht belangrijk?). Inderdaad betekent deel uitmaken van onderling verbonden groepen meteen ook het delen van eenzelfde cultuur, in de betekenis van min of meer gemeenschappelijke normen, waarden en betekenisverlening. In de veronderstelling dat we religie kunnen rekenen tot die verschillende identiteitverlenende en affectregulerende groepen, is het zo dat er in de wereld op zich geen intrinsieke zingeving vervat ligt en dat de mens daar dus zelf voor moet zorgen. 'De mens' is overigens te pathetisch uitgedrukt. Niemand kan dit in zijn eentje – een zinverlening die uitsluitend door één iemand uitgedacht wordt, is meteen een definitie voor waanzin (psychose). De rest van ons heeft daarvoor de Ander nodig.

Volgens Freud en Lacan gaat de combinatie tussen regulering en zinverlening terug op een symbolische autoriteit (het *Ueber-Ich*; de Wet, als abstract gegeven). Binnen de groep zijn er meestal bepaalde figuren die deze dragen (ouders, priesters, rechters, et cetera) en die daarom een speciale plaats krijgen binnen de gemeenschap. Op deze manier ontstaat er een even onvermijdelijke als noodzakelijke cirkelredenering. Zinverlening en regelgeving zijn juist, omdat de leider dit garandeert; de leider krijgt zijn positie precies vanuit die zinverlening en regelgeving. Deze cirkelredenering is noodzakelijk, omdat een groep niet zonder regelgeving kan en een individu niet zonder zinverlening. Ze is onvermijdelijk, omdat zowel zinverlening als regelgeving tot op zekere hoogte arbitrair is en bijgevolg

wel moet berusten op een door de groep gedeelde conventie, waarvoor de leider zowel de waarborg biedt als de sluitsteen is. De historische vader des vaderlands of moeder des moederlands vindt een weerspiegeling in de pater/mater familias, die geacht wordt zelf de wet strikt na te leven. Bovendien gaat de geschreven wet meestal vergezeld van heel wat ongeschreven, maar daarom niet minder belangrijke regelgevingen. Die kunnen er op het eerste oog zeer divers uitzien, maar ze vertonen minstens één gemeenschappelijk kenmerk: *ze bepalen de verhouding tegenover het lichaam*, zowel het eigen als dat van de ander, gaande van eetgewoontes, kledingvoorschriften, verwantschapsregels tot genderverhoudingen. Dit zijn precies de onderwerpen die Lévi-Strauss bestudeerd heeft in zijn antropologische studies van Zuid-Amerikaanse indianenstammen. Wie mag er wat met wie eten, drinken en wanneer? Welke kledij past daarbij? Ook wij kennen dat soort regels, zij het steeds minder. En we zijn er ons niet van bewust, omdat het letterlijk onze normaliteit betreft. Onze normen dus.

Het lichaam neemt daarin een prominente plaats in. Elke normering neemt ultiem gezien datgene op de korrel wat Lacan 'jouissance' genoemd heeft, en identiteit wordt over het lichaam heen gedrapeerd via uiterlijkheden zoals kledij en statussymbolen. Deze laatste zijn minder belangrijk dan waarnaar ze verwijzen: de symbolisch bepaalde identiteit die zegt wie we zijn en in welke verhouding we tegenover anderen staan, wie die anderen zijn en hoe zij tegenover ons staan. Zonder die verhalen en die verwijzingen weten we dit letterlijk niet. Dit is de conclusie uit Lacans theorie over het spiegelstadium, waarvan de benaming al aangeeft dat wij onze identiteit halen uit de spiegel die de Ander aanbiedt.* Overigens

* Jouissance is een moeilijk begrip uit Lacans theorie. Het is wat we ervaren in het grensgebied tussen lustvolle, controleerbare spanning en wat daar voorbij ligt, met als gevolg de angst dat we 'onszelf' (lees: ons identiteitsgevoel) verliezen. Voor Lacan is die ervaring bovendien niet verwoordbaar, wat een definitie er niet makkelijker op maakt. Binnen de hedendaagse ontwikkelingspsychologie en hechtings-theorie wordt algemeen aangenomen dat zogenaamde 'spiegelingen' tussen ouders en baby's hét centrale proces zijn in de identiteitsontwikkeling en het leren omgaan met spanningen en emoties. Lacan beschreef dit reeds in 1949 als het spiegelstadium (Le stade du miroir).

blijft dit niet beperkt tot spiegelbeelden, want de Ander houdt ons ook verhalen voor. Vandaar de hedendaagse idee dat de mens een narratieve, dit wil zeggen, een op verhalen en symbolen gebaseerde identiteit verwerft.

Het effect van een dergelijke collectieve spiegel is zeer goed zichtbaar bij heel wat groepen, en dan heb ik het niet over legeruniformen of een bikers-outfit. Ter illustratie: toen ik ooit per vergissing het verkeerde auditorium betrad, wist ik onmiddellijk dat ik niet voor driehonderd tweedejaarsstudenten psychologie stond – ze zagen er ‘anders’ uit; achteraf bleek ik bij de tweedejaars lichamelijke opvoeding verzeild geraakt te zijn. En zelfs binnen een verondersteld homogene groep zoals de psychologiestudenten zijn er duidelijke verschillen: wie kiest voor bedrijfspsychologie oogt anders dan wie kiest voor de klinische richting. Banaal uitgedrukt: de kleren maken de persoon. Deze zichtbare verschillen wijzen bovendien naar een aantal onderliggende, minder zichtbare onderscheiden.

Jouissance en regelgeving

Identiteitsontwikkeling en driftregulering behoren tot hetzelfde proces, en hebben beide te maken met de groep waartoe iemand behoort. De manier waarop een groep zijn eigen identiteit definieert gaat altijd terug op een ideaalbeeld, en dus op geboden en verboden, tot karikaturale uitvergrotingen toe. Zo mag een intellectueel niet naar soaps kijken, wel naar documentaires; voetbal kan niet echt, atletiek wel; hij is geen racist, maar heeft wel bedenkingen bij bepaalde bevolkingsgroepen, enzovoort. Freud voorvoelde deze koppeling tussen ideaalbeeld, geboden en verboden, vandaar dat hij in zijn theorie over de identiteitsvorming een onderscheid maakt tussen een *Ideal-Ich* (zo moet je zijn) en een *Ueber-Ich* (dit mag niet), waarlangs het *Ich* dan uitgebouwd wordt. Volgens hem vond de vorming van het Ik eerst en vooral plaats in de kleine groep, het gezin. Later breidde hij dit uit naar de psychologie van de groep als dusdanig.⁸

Een dergelijke normering kan vrij specifiek zijn, in functie van het specifieke karakter van een bepaalde groep, of vrij algemeen. De regels van een voetbalvereniging zijn anders dan die van een zangclubje, en een schoolreglement is al helemaal iets anders. Toch passen ze allemaal binnen de sociaal-culturele definiëring van de manier waarop een lid van die bepaalde club zich dient te gedragen. Binnen die verschillende specifieke groepsreguleringen kunnen we een aantal gemeenschappelijke elementen aantreffen. Nagenoeg steeds geven ze aan hoe een groepslid zich dient te verhouden tegenover andere groepsleden en tegenover niet-leden, en dit in functie van een gemeenschappelijk doel. (Voetbal betekent teamwork en de andere ploeg is de vijand die verslagen moet worden.) Het is vanzelfsprekend dat elk lid bijdraagt tot dit doel en daarvoor een en ander dient op te offeren. (Drie trainingen per week, geen pilsjes.) In ruil daarvoor krijgt het individu een plaats in de groep ('Hoi, die Jan!') en dus bescherming.

Wanneer we vervolgens gaan kijken naar wat ik de meest elementaire groepen zou noemen (jongens, meisjes, mannen, vrouwen, het gezin) en dit telkens op een gegeven plaats en binnen een bepaald tijds kader, dan blijkt nogmaals duidelijk dat die regelgeving voornamelijk het lichaam betreft, zowel het eigen als dat van de ander. De normering handelt hoofdzakelijk over hygiëne, eten, drinken, erotiek. Anders gezegd: over het genot.

Een naïeve interpretatie beschouwt de regulering van het genot als een nodeloze inperking van zogenaamd 'natuurlijke' behoeften. Een visie die rekening houdt met wat de antropologie ons leert, begrijpt dat zulke regelgevingen in alle culturen aanwezig zijn, hoezeer ze ook van elkaar verschillen. Meer nog: ze vormen het bindweefsel van een sociale structuur. Op een aantal vitale punten normeren ze de identiteit en bieden juist daarom veiligheid. Dat sommige groepen regelsystemen geïnstalleerd hebben die meer last veroorzaken dan iets anders, is geen voldoende argument om de noodzaak van een normering op zich te verwerpen. Samenleven kan niet zonder bepaalde conventies, anders loopt de boel in het honderd.

Onze houding jegens zulke normen is stevast dubbelzinnig. Alles wat genot oplevert, is ofwel verboden, ofwel immoreel, ofwel ongezond en soms alle drie tegelijk. Deze dubbelzinnigheid ligt eveneens vervat in het complexe concept van de jouissance. In de op Lacan geïnspireerde psychoanalyse duidt dit een ambivalente ervaring van lichamelijke spanning aan. De genotvolle seksuele opwinding kan evenzeer een uiting van jouissance zijn als de ondraaglijke spanning van een getraumatiseerde adolescent voor wie kerven of snijden in de eigen huid soms de enige uitlaatklep lijkt. Deze tegenpolen berusten allebei op een dwingende lichamelijke ervaring die amper te verwoorden valt en zich daarom ook moeilijk laat controleren. Vandaar dat zij stevast door elke maatschappij gekaderd en ingeperkt wordt.

Op dat vlak heeft er op zijn zachtst uitgedrukt een merkwaardige omkering plaatsgegrepen. De Leuvense hoogleraar Rik Torfs merkt in een van zijn columns op dat het modale Vlaamse meisje van nu haar uiterste best doet om er zo zondig mogelijk uit te zien. Met enige overdrijving kunnen we stellen dat alles wat een paar generaties geleden onder de rubriek 'verboden' viel, nu tot de verplichtingen behoort. Voor zover die vormen van genot vroeger al toegankelijk waren, was dit meestal pas na geruime tijd en ten koste van heel wat persoonlijke inspanningen. De hedendaagse overtuiging is dat het onmiddellijk kan (ja, móet), en dat het volstaat ervoor te betalen. De voornaamste overblijvende beperkingen zijn van financiële aard, in combinatie met gezondheidsadviezen. Die onmiddellijkheid (*Nog één muisklik en u bent er*) valt echter dik tegen, iets blijkt altijd net niet bereikbaar. Blijven proberen voert onvermijdelijk tot steeds verdere vormen van grensoverschrijding.

Het effect daarvan is niet wat men hoopt en/of vreest. We verdwijnen niet in grenzeloze toestanden van genot, zoals sommige moraalridders ons voorhouden. Eerder verzeilen we in een zone van verveling en agressief geladen frustratie met een groeiend gevoel van naamloze onveiligheid en angst. Dit is des te vreemder omdat het merendeel van ons in een van de veiligste omgevingen ter wereld leeft. Reële veiligheid is blijkbaar geen overtuigende

toetssteen voor de subjectieve beleving daarvan. De reactie laat zich voorspellen: net zoals de baby die last heeft van zijn lichaam, gaat de postmoderne mens beroep doen op de ander. Helaas is die ander zijn autoriteit kwijt omdat hij niet meer geruggensteund wordt door een groep, waardoor zijn antwoord meestal te weinig gewicht in de schaal legt.

Ruimer gesteld: behoren tot stabiele groepen is ontzettend belangrijk. Wanneer dit ondergraven wordt, komen identiteitsbeleving, driftregulering en zinverlening op een hellend vlak terecht. Vandaag maken we dit ten volle mee, gaande van de identiteitsmoeilijkheden in wat niet toevallig ‘persoonlijkheidsstoornissen’ heet tot het identiteitsverlies binnen de depressie, met in beide gevallen een daaraan gekoppeld gevoel van zinloosheid en angst. Onvermijdelijk treedt daardoor het lichaam op het voorplan, omdat het niet meer voldoende bekleding vindt via de Ander. In het beste geval treedt het naar voren als basis voor een nog uit te bouwen identiteit, waarbij de drager van dat lichaam soms wanhopig op zoek is naar symbolische bouwstenen voor die identiteit. In het slechtste geval komt het op het voorplan als het laatste nog op te ruimen reststuk van een nooit uitgewerkte subjectiviteit. De volgende stap is de zelfmoord waarin iemand die er al niet meer was, volledig van het toneel verdwijnt.

Het nieuwe kapitalisme

Deel uitmaken van stabiele groepen geeft aanleiding tot een aantal vanzelfsprekende gevoelens: loyaliteit en vertrouwen, geloof in autoriteit en solidariteit. De traditionele groep is natuurlijk de familie – in vakjargon: de verwantschapsgroepen. Tot voor kort leverde ook de beroepsgroep daar een heel belangrijk aandeel bij. Door de industriële revolutie zijn wij voor ons levensonderhoud afhankelijk van de economie. Bijgevolg valt haar impact niet te onderschatten: ze is zeer bepalend voor ieder individu en zijn identiteitsbeleving. Substantiële wijzigingen op sociaaleconomisch vlak weerspiegelen

zich in even substantiële wijzigingen op het vlak van het individu. En er is inderdaad nogal wat veranderd.

Een algemene beschrijving van wat ondertussen ‘het nieuwe kapitalisme’ heet, valt te lezen bij Richard Sennett.⁹ De combinatie van digitalisering en internet, neoliberalisme en een massale beursgang, zowel van de bedrijven als van Jan met de pet die zijn deel van de koek wil, hebben in zeer korte tijd geleid tot een volledig andere bedrijfscultuur. Gezien de dwingende kracht van het bedrijfsleven nam de overheid die cultuur al snel over, en dan vooral op het vlak van administratie, gezondheidszorg en onderwijs. Ter illustratie:

Minstens zo belangrijk is een analyse van de praktische haalbaarheid van de doelen waar de DBC-systematiek in zou moeten voorzien. Denk aan een gezonde marktwerking op basis van vraaggestuurde zorg en productfinanciering met een heldere en werkbare declaratiesystematiek. Dit alles mogelijk gemaakt door concurrentie tussen zorgaanbieders en onderhandeling tussen zorgaanbieder en zorgverzekeraar met behulp van eenduidigheid in zowel product als producttaal. Te gemakkelijk wordt verondersteld dat deze doelen haalbaar zijn met de recent ontwikkelde productstructuur.

Nee, dit is geen citaat uit een of ander beursblad of economisch tijdschrift. Wel uit het *Tijdschrift voor Psychotherapie*.^{*} Ongetwijfeld kan men een gelijkaardige, even nietszeggende tekst vinden over bijvoorbeeld onderwijs in een hedendaags nummer van een pedagogisch tijdschrift. Nietszeggend betekent evenwel niet ongevaarlijk, integendeel. Wanneer een maatschappij overgaat tot de mercantilisering van haar zorgsector (medisch, psychologisch, pedagogisch, sociaal), dan gebeurt dit steevast ten koste van wie deze zorg zou moeten ontvangen. Als de kwaliteit van bejaarden‘zorg’

^{*} Zwartenkot, 2008, p. 58. Ik kom op deze DBC's (DiagnoseBehandelCombinaties) terug in hoofdstuk 5.

onder andere gecijferd wordt aan de hand van het aantal ‘douche-minuten per dag per zorgklant’, dan kan je beter elders bejaard zijn.

Lacan had het in dit verband al in de jaren zeventig over het kapitalistische vertoog, als nieuwe versie van het heersende discours.¹⁰ De gecombineerde effecten daarvan op de samenlevingsopbouw, het gezinsleven en uiteindelijk het individu zijn enorm. Voor ons vakgebied zijn vooral de effecten op vlak van identiteit en intermenselijke verhoudingen van belang. Wanneer we die identiteit en die verhoudingen gaan bestuderen, dan springt de verwevenheid tussen economie, politiek en individu heel snel in het oog. Ik licht dit toe op een aantal vlakken: tijdsbeleving, het belang van kennis en ervaring, de koppeling tussen loyaliteit en solidariteit, en ten slotte de plaats van autoriteit.

Anonieme individuen

Het zogenaamde ‘moderne management’ is vandaag de dag gericht op kortetermijnwinsten, net zoals politici alleen nog maar denken in termijnen van één kabinetsperiode. Kortstondige beursfluctuaties hebben voor de economie hetzelfde effect als opiniepeilingen voor de politiek: snelle en ingrijpende wijzigingen in functie van ‘de markt’. Nog even, en continuïteit en stabiliteit worden vieze woorden, aanduidingen voor wat niet hoort. Op het individuele vlak creëert dit vooral onzekerheid en vermoeidheid. Iedereen moet blijven ‘groeien’, elk evaluatiegesprek moet resulteren in nog hogere doelstellingen, *targets* genaamd, en men mag vooral niet blijven steken op een vorig niveau.¹¹ ADHD is de norm, flexibiliteit een verplichting, en burn-out het gevolg. De hedendaagse variant van ‘De wereld, mijn dorp’ luidt ‘De wereld, een treinstation’, waar mensen het spoor bijster zijn op grond van de laatste wijziging (*Vernieuwing!*) van het spoorboekje dat bovendien in de daaropvolgende weken nog een aantal keren aangepast wordt (*Om u beter te dienen*). Wie mocht denken dat ik overdrijf, herinner ik aan de mededeling die je een aantal jaren geleden in kleinere Vlaamse sta-

tionnetjes kon lezen: *‘Om u nog beter te kunnen dienen werd dit loket gesloten.’*

Dit verklaart waarom de hedendaagse economie geen belang meer hecht aan ervaring en kennis. Die zorgen voor al te veel stagnatie en ‘resistance to change’. In plaats daarvan gaat alle aandacht naar zogenaamde vaardigheden (‘competence’), vernieuwing en uiterlijke schijn (‘attractivity’) in functie van de beursnotering. Oudere werknemers worden uitdrukkelijk ervaren als ballast: hun kennis werkt remmend, hun lonen zijn te hoog, ze hebben te veel een eigen mening en hun flexibiliteit is allesbehalve – hen ‘laten gaan’ wordt meer en meer een ‘policy’. Het spiegelbeeld hiervan op politiek vlak is het bedanken van trouwe partijleden voor bewezen diensten, waarna de verkiesbare plaatsen prompt gevuld worden door een allegaartje van tv-figuren, zangeressen en voetballers. Uiteindelijk bereikt deze waanzin ook de kleinste entiteit, het individu. Iedereen moet er eeuwig jong uitzien en nogal wat mensen kopen nieuwe dingen omdat ze nieuw zijn, niet omdat zij die spullen nodig hebben. Oude dingen worden weggegooid omdat ze oud zijn, niet omdat ze onbruikbaar zijn.

De combinatie van een hang naar kortetermijnwinsten met het dalende belang van kennis en ervaring doet verdwijnen wat groepen samenhoudt: loyaliteit en solidariteit. In het licht van wat er vandaag gebeurt, kenden de vorige generaties, grosso modo die na de Eerste Wereldoorlog, een verregaande loyaliteit tussen ‘boven’ en ‘beneden’. Een werknemer wist zich min of meer verzekerd van een levenslange baan bij eenzelfde patroon en was dan ook bereid zich voor ‘zijn’ bedrijf en ‘zijn’ baas in te zetten – hij hoorde erbij. Die patroon zou zich ook inzetten voor ‘zijn’ mensen, en hij had daar ook alle belang bij. Dit is nu razendsnel aan het verdwijnen, overigens samen met het bedrijf én de baas als herkenbare en stabiele bakens. Een multinational is onzichtbaar, heeft amper voeling met zijn werknemers en zal arbeidsplaatsen verplaatsen, inkrimpen of uitbreiden ter wille van de beursnotering. Omgekeerd hebben de werknemers geen loyaliteitsgevoel meer tegenover hun bedrijf, en de verhouding tussen boven en onder is er een van fundamenteel

wantrouwen. De vertaling hiervan op het politieke vlak is vrij eenvoudig: de partijtrouw kalft af en de groep zwevende kiezers neemt met elke verkiezing toe. Mensen moeten dan op korte termijn overtuigd worden, een langdurige binding is bijna een uitzondering geworden. Op zijn beurt leidt dit tot het gebruik van goedkope argumenten in plaats van doordachte partijprogramma's. Symptomatisch voor het verlies van loyaliteit is het cynisme waarmee partijbonzen in besloten kring over hun kiezers spreken, wat een perfecte spiegeling vindt in het openlijke cynisme van de kiezers over de politici. En wanneer de meest succesvolle verkiezingsslogan in de jongste (Belgische) verkiezingen 'respect' luidt, dan weet je hoe laat het is – een ideaal duidt stevast aan wat er ontbreekt. Het jaar volgend op deze verkiezingen heeft dit ten overvloede geïllustreerd.

Waar een verticale loyaliteit tussen boven en beneden zoek is, zal vrij snel ook de horizontale solidariteit verdwijnen. Als snelle of simpelweg nog meer winst het doel is, dan moet alles weg wat die winst belemmert. Iedere werknemer ziet zich bijgevolg geconfronteerd met het doembeeld van een potentiële overbodigheid. Een ander dreigt altijd beter, sneller, goedkoper te zijn. Onvermijdelijk worden collega's daardoor concurrenten en solidariteit blijkt een onhoudbare luxe. Het 'divide et impera' (verdeel en heers) maakt een gezamenlijke reactie onmogelijk, wat het systeem een zichzelf bestendigend karakter verleent. Alhoewel. Een maatschappij die enkel winnaars privilegieert, drijft noodzakelijkerwijs op een steeds groeiende groep verliezers. Een dergelijke onderbouw is op zijn zachtst gezegd niet stabiel en vormt veeleer een voedingsbodem voor negatieve reacties. Verlies betekent vernedering, vernedering leidt tot wraakgevoelens, en die kunnen nogal wat verschillende vormen aannemen. Dergelijke reacties afdoen als 'gedragsstoornissen' is te kortzichtig.

Ook in de politiek behoort het uitbouwen van een gemeenschappelijk partijprogramma allang tot het verleden, en de belangrijkste vijanden dienen in de eigen rangen te worden gezocht. De volgende stap is dat loyaliteit en solidariteit binnen het gezin even-

eens verdwijnen. Het hedendaagse liefdesleven ziet er niet zo lief uit. Partners wantrouwen elkaar vanaf het begin, pogen zichzelf te beschermen tegen mogelijk bedrog door gedetailleerd uitgewerkte huwelijkscontracten en houden er vanaf de eerste dag aparte spaarrekeningen op na. Bij een conflict is onderhandelen niet echt een optie: inpakken en wegwezen, flexibiliteit is beter, het nieuwe product/de nieuwe partner staat gewoonlijk al klaar.

Een pessimistische balans ziet er dan ongeveer als volgt uit. Duurzaamheid is sowieso slecht (*Werk jij nog altijd bij X?; Ben jij nog altijd samen met Y?*), waardoor een gemeenschappelijk toekomstproject uitbouwen onmogelijk wordt. Wantrouwen is de regel (*Ik laat mij niet doen, mij zullen ze niet hebben!*) en solidariteit niets meer dan een fiscale aftrekpost (*Ik hoef toch niet voor jou te zorgen?*). Het geheel kadert bovendien in een sfeer van chronische vermoeidheid en tijdsgebrek (*Druk, druk, druk!*). Het belangrijkste resultaat is dat de veilige en zekere identiteit van weleer verdwenen is. In de plaats daarvan botsen we op vragen die de onzekerheid alleen maar versterken. Wie ben ik, in verhouding tot wie, wat zijn mijn toekomstperspectieven, op wie kan ik rekenen?

Een laatste kenmerk van het neoliberal bedrijfsleven is minder opvallend, maar heeft eveneens vergaande gevolgen. Het voorheen duidelijke machtscentrum – de ‘baas’, voor de Vlamingen ‘den bureau’ – is niet alleen uit het bedrijf verdwenen, het is bovendien anoniem geworden. Het nieuwe kapitalisme grijpt plaats op de beurs, gestuurd door naamloze aandeelhoudersvergaderingen. Morele autoriteit maakt plaats voor pure macht. De – steeds tijdelijk aangestelde – topmanager moet uitvoeren wat de aandeelhouders en de beurs hem opleggen, en daar is zelfs een nationale regering niet tegen opgewassen, ook wanneer de beslissing van deze topmanager de sluiting van een winstgevend bedrijf betekent. In onze eeuw is een nationale staat perfect vergelijkbaar met Edgar Allan Poe’s *Mr. Waldemar*: hij is dood, alleen beseft hij het nog niet.

Het naamloze van de macht werkt bedreigend, juist omdat het naamloos is. Wie vandaag wil protesteren, heeft moeite om een adres te vinden, wat de gevoelens van onmacht nog doet toenemen